

ARTYKUŁY

Dr hab. Aleksander Werner, prof. SGH

Szkoła Główna Handlowa w Warszawie

ORCID: 0000-0002-8999-2469

e-mail: awerne@sgh.waw.pl

Dr Jarosław Wierzbicki

Szkoła Główna Handlowa w Warszawie

ORCID: 0000-0001-7304-6606

e-mail: jwierz@sgh.waw.pl

Legitymacja opodatkowania w zarządzaniu publicznym

Taxation legitimacy in public governance

Streszczenie

Celem artykułu jest przeanalizowanie warunków, jakie powinny być spełnione w procesie tworzenia prawa podatkowego dla zapewnienia legitymizacji działań władczych. Autorzy odnoszą się do procesu tworzenia prawa podatkowego, który wpisuje się w przejrzystą publiczną politykę podatkową i wymaga oparcia na jasnym i czytelnym systemie wartości właściwym dla demokratycznego społeczeństwa obywatelskiego. Autorzy wychodzą z założenia, że to prawotwórstwo podatkowe powinno w najszerszym zakresie wyznaczać standardy interpretacji i stosowania prawa, prowadząc do minimalizacji kosztów transakcyjnych opodatkowania i budowania skłonności do współpracy ze strony podatników. Dodatkowo, jak wynika z analizy będącej przedmiotem artykułu, to przez najbardziej bezpośrednio nakładane obowiązki kształtuje się ustrój republikański, który wymaga współdziałania władzy z obywatelem i zaangażowania rządzonych w procesy sprawowania władzy.

Słowa kluczowe: teoria opodatkowania, legitymacja podatków, demokracja, polityka podatkowa

Abstract

The aim of the article is to analyse the conditions that should be met in the process of creating tax law in order to ensure legitimization of governance actions. Creation of tax law in line with transparent public tax policy requires it to be based on a consistent axiology appropriate for a democratic civil society. Authors assume that the tax law-creation should in the broadest scope set the standards necessary for its interpretation and application of the law and lead to the minimization of transaction costs of taxation and building the taxpayers' willingness to cooperate. In addition, as the analysis shows, the republican system is shaped on the basis of the most directly imposed obligations and the system requires cooperation of the government with the citizen and the involvement of the governed in the processes of exercising power.

Keywords: taxation theory, tax legitimacy, democracy, tax policy

JEL: K34

Wprowadzenie — współczesne społeczeństwo i podatki

Szybki rozwój współczesnego społeczeństwa prowadzi do konieczności stałego konfrontowania zasad jego organizacji i funkcjonowania z wyzwaniami, jakie przynoszą zmienne wa-

runki otoczenia. Dotyczy to przede wszystkim wartości, na których ma ono być budowane, w tym dążenia do zagwarantowania na poziomie społecznym dobrostanu jednostek, a jednocześnie zabezpieczenia wolnościowego charakteru możliwości uczestnictwa jego członków w zarządzaniu publicznym. Odbywa się to w otoczeniu zjawisk wynikających

z otwarcia się na pluralizm systemów wartości, stanowiących następstwo procesów globalizacji jako czynnika niewystępującego z porównywalnym natężeniem w ramach dotychczasowych ścieżek rozwoju społecznego. Zagadnienia te szczególnie wyraźnie zaznaczają się w tych aspektach funkcjonowania współczesnych, wysokorozwiniętych państw o ustrojach demokratycznych, których funkcjonowanie jest związane z ingerowaniem przez instytucje publiczne w sferę praw wolnościowych jednostek, dokonywane przede wszystkim w imię interesów wspólnych lub ochrony jednostek słabszych.

Do grupy zagadnień szczególnie wrażliwych z punktu widzenia społecznego, lecz koniecznych dla utrzymania państwowości, należy sfera podatkowa. W jej ramach konieczność uzasadnienia, rozważania i akceptacji społecznej podejmowanego działania publicznego i źródeł jego finansowania wydaje się niewzruszalna tak dla jednostek, ich zbiorowości, jak i trwałości instytucji publicznych. Tylko w ten sposób stają się one elementem wspólnym, nie zaś prostym przymusem. W konsekwencji, postrzegana konieczność legitymizacji jest właściwa wszelkim formom rządów, które stawiają sobie za cel reprezentację interesów wspólnotowych opartą na współdziałaniu z rządzonymi. Może ona częściowo odwoływać się do siły, jako ostateczności, jednak w dłuższym okresie musi opierać się na systemie wartości podzielanym przez społeczeństwo. Historycznie bywała to religia, współcześnie mogą to być wartości świeckie, znajdujące swój wyraz w moralności lub prawie. Brak legitymacji nawet w większym stopniu niż problemy bytowe może stanowić przyczynę oporu podatkowego przyjmującego niejednokrotnie wyraz buntów zbrojnych¹.

Kiedy zatem podatek jest postrzegany jako uprawniony, sprawiedliwy? Odpowiedź na to pytanie przyszła w pierwszym rzędzie od moralistów społecznych, z których działaniami wiążemy powstanie współczesnej ekonomii. W tych ujęciach powinny być spełnione trzy kryteria — podatek musi być nałożony przez uprawnioną, czyli legitymowaną władzę, w sprawiedliwym celu i przy zachowaniu sprawiedliwego rozkładu ciężaru opodatkowania (Crowe, 1944, cyt. za: McGee, 2004 r., s. 17). Dopiero sytuacja zakładająca oparcie na elementach aksjologii społecznej — zarówno sformalizowanych (ujętych w prawo powszechnie obowiązujące), jak i nieformalnych (nieujmowanych w akty prawa pozytywnego, a obecnych jako mechanizmy sprawiedliwości) — będzie pozwalała uznawać konkretną daninę publiczną za legitymowaną.

Współcześnie z uwagi na rozpowszechnienie koncepcji władztwa opartego na współudziale rządzonych konieczne jest dodatkowo zwrócenie szczególnej uwagi na materialny wymiar legitymacji w ustroju demokratycznym. Będzie on związany z możliwością przedstawiania i ucierania się stanowisk i argumentacji, która wydaje się wymagać szerokiej partycypacji politycznej, szczególnie problematycznej w naszym tu i teraz. Współcześnie mamy bowiem do czynienia z koncentracją władzy prowadzącą do faktycznego ograniczania udziału ludności we współdecydowaniu politycznym (Steber, 2008, s. 14). Ten szczególny wymiar legitymacji będzie się przekładać za państwa i władzy w nim funkcjonującej

na system podatkowy, w ramach którego formalnie reprezentowani obywatele stają się jedynie odbiorcami decyzji rządzących.

Wykształcanie się postulatów uzyskiwania przez panujących zgody podatników na opodatkowanie, a więc w konsekwencji konieczności uzasadniania wprowadzanych obciążeń fiskalnych — stanowiąc skądinąd punkt wyjściowy procesów demokratyzacji systemu rządów w państwie — pojawiało się w Europie już w średniowieczu². Myśli filozoficznej średniowiecza zawdzięczamy również pierwociny poszukiwania uzasadnień dla prawa, w tym możliwości wypowiedzenia posłuszeństwa władzy niesprawiedliwej (Oniszcuk, 2018, s. 284 i 285). Od początków nowożytności, wraz z pojawieniem się humanistycznej myśli renesansowej, opodatkowanie analizowane bywało nieco bardziej technicznie, przede wszystkim z punktu widzenia realizacji interesów panującego i w kontekście kryteriów dotyczących określenia sposobu jego wprowadzania, a także choćby przybliżonego i względnego określania pożądanej jego wysokości (Machiavelli, 1994, s. 39 i 18–83). Wartościujące koncepcje średniowiecza odwołujące się do wątków eschatologicznych pozostawały obecne, jednak nieco na zapleczu analiz naukowych. Schyłek nowożytności przynosi uznanie, iż państwo jako rzecz publiczna powinno stanowić dobro wspólne (choć charakter i zakres podmiotowy koncepcji wspólnoty również ewoluował), co uzasadnia jednakże traktowanie podatników względem ciężarów podatkowych³.

Współczesne ujęcia teorii opodatkowania korespondują przede wszystkim właśnie z tym ostatnim wątkiem państwa traktowanego jako wspólnota, również wartości i interesów świadomych politycznie obywateli. Znajduje to wyraz w podkreślaniu, iż to legitymacja poboru podatków jest podstawowym zagadnieniem warunkującym ich nakładanie (Grądzki, 2004, s. 117 i n.; w naukach prawnych od strony proceduralnej — Gomułowicz, Małecki, 2011, s. 137). Jednocześnie praktyka państw demokratycznych w zakresie opodatkowania jest współcześnie możliwie najdalsza od zasad lojalnościowych wiązanych z postulatami legitymacyjnymi. Przejawia się to w nakładaniu ciężarów fiskalnych w miarę możliwości z pominięciem już to dyskusji społecznej, już to całkowicie świadomości opodatkowania po stronie podatników.

To właśnie w sferze opodatkowania ze szczególnym natężeniem pojawia się zatem dość oczywista sprzeczność pomiędzy założeniami konstrukcyjnymi społeczeństwa obywatelskiego i praktyką zarządzania publicznego, które w warunkach demokracji i w kontekście politycznych deklaracji systemowych zawartych w aktach konstytucyjnych powinno się odbywać w interesie zarządzanych przy uwzględnianiu ich interesów i we współdziałaniu z nimi. Na poziomie deklaratywnym postulaty te są uznawane za spełniane, na poziomie praktycznym niekoniecznie. Rozziew pomiędzy wymiarem postulatycznym i faktycznym tego zjawiska stanowił dla autorów niniejszego opracowania bodziec do przyjrzenia się legitymacji w dorobku współczesnej teorii opodatkowania.

Legitymizm i legitymacja — zawartość pojęcia

Legitymizację słownikowo rozumieć należy jako uprawnienie, nadanie czemuś mocy prawnej (Drabik i in., 2007). Literalnie oznacza zatem umocowanie, osadzenie określonych aktów władzy w prawie pozytywnym i zabezpieczenie egzekwowalności przez władztwo publiczne — wymuszenie podporządkowania się przez wszystkich adresatów. Legitymowane powinny być zatem wszelkie działania władzy, co będzie dotyczyć również podatków jako niezbyt przyjemnego, acz koniecznego, elementu życia społecznego.

Kwestia legitymacji władzy i systemu prawnego dotyczy uzasadnienia jej sprawowania i konieczności podporządkowania się przez rządzonych decyzjom władczym. Zagadnienia te stanowią przedmiot zainteresowania właściwie wszystkich szeroko pojętych nauk społecznych, wykraczając znacznie poza system prawny. Jednocześnie jednak stanowią one centralne zagadnienie podejmowane przez nauki prawne. Legitymizacja działania osadzonego w prawie będzie miała charakter pochodny w stosunku do prawa i, ewentualnie, dodatkowe osadzenie własne w wartościach społecznych, które wskazują, w jakim społecznie akceptowalnym celu określone działanie jest podejmowane.

Władza i jej działania prawne w państwach współczesnych są umocowywane na kilku poziomach. Uzasadnienie sprawowania władzy pozwala się sprowadzić do dwóch najbardziej oczywistych tytułów, analizowanych na dość praktycznym poziomie już w pierwszych nowożytnych podręcznikach politologicznych, czyli do strachu bądź miłości (Machiavelli, 1994, s. 84). W wymiarze podstawowym — technicznym — ma zatem przede wszystkim charakter tetyczny — siłowy. Od strony materialnej poszukuje się odniesień do ugruntowanych, powszechnie podzielanych wartości społecznych, które powinna realizować władza (Winczorek, 2011, s. 99 i n.).

Z punktu widzenia ujęć socjologicznych zaproponowanych przez Maksa Webera pośród możliwych uzasadnień władztwa publicznego rozróżnieniu podlega legitymizm charyzmatyczny, tradycjonalistyczny i racjonalistyczny (formalno-prawny). W literaturze podkreśla się wprawdzie, iż współcześnie klasyfikacja ta nie może być uznawana za jednoznaczna i czytelnie kategorizowaną, ponieważ ma wiele ujęć i niekiedy odmiennych sposobów postrzegania (Wesołowski, 2011, s. 555 i n.), jednak zdaje się nadal nadal stanowić punkt wyjścia opisów socjologicznych. W tym ujęciu najistotniejsza z punktu widzenia niniejszego opracowania pozostaje legitymacja o charakterze racjonalistycznym, rozumiana jako związana z działalnością państwa prawnego. W praktyce będzie ona polegać na osadzeniu działania władczego w szerokim kontekście uwarunkowań z zakresu prawa pozytywnego (Schmitt, 2004, s. 19 i n.). Pozostałe formy legitymizacji, tj. charyzmatyczna (odwołująca się do cech władzy) i tradycjonalistyczna (korespondująca z tradycją bądź religią), będą miały w rozbudowanych, zinstytucjonalizowanych i biurokratyzowanych społeczeństwach znacząco mniejsze znaczenie. Kluczowe będą zatem odniesienia do organizacji i zasad funkcjonowania współczesnego państwa. Tutaj będą dochodzić do głosu elementy związane

z koncepcją społeczeństwa obywatelskiego, postrzeganego jako zrzeszenie świadomych i odpowiedzialnych jednostek. Legitymacja racjonalistyczna w optymalnym kształcie powinna mieć wyraz w uznaniu doniosłości sposobu, w jaki zostały przyjęte określone rozwiązania prawne, związane z postawami legalistycznymi, a jednocześnie obejmować elementy aprobaty dla wartości, na jakich budowane jest państwo.

Prawny poziom legitymizacji będzie miał zatem dwójaki charakter. Po pierwsze materialny — właściwie samodzielny, w postaci uzasadnienia, w imię jakich ustrojowych wartości określone działanie władcze jest podejmowane, jakiej grupy będzie ono dotyczyło (kto będzie nim dotknięty), jak również jaka grupa społeczna będzie odnosiła z niego korzyści (kto ma być jego beneficjentem). Po drugie zaś formalny — tutaj legitymizacja będzie związana z właściwą formą prawną i zachowaniem wymogów proceduralnych, a zatem sposobem, w jaki określone działanie władcze jest podejmowane. Materialny wymiar legitymizacji będzie stanowił odwołanie do systemu aksjologii społecznej poprzez postrzeganie wartości i zasad sprawiedliwościowych, wyrażonych przez normy prawa pozytywnego, jako odzwierciedlających i utwierdzających społecznie akceptowany, pożądany system wartości (tak: Redelbach i in., 1994, s. 34). Od strony koncepcyjnej legitymacja wiąże się tutaj blisko z koncepcją demokratycznego państwa prawnego, do której to odwołanie znajdujemy w konstytucjach państw europejskich, w tym Polski⁴, podobnie zresztą jak na poziomie unijnym⁵. W myśli prawniczej nowego świata odpowiednikiem koncepcji państwa prawnego (*Rechtsstaat*) jest demokracja konstytucyjna (*constitutional democracy*), przyznająca pierwszeństwo procesowi demokratycznego podejmowania decyzji, przewidująca jednak również konieczność określenia skutecznych granic dla wszelkich sił rządzących, w tym samej demokracji (Cliteur, Afshin, 2019, s. 41 i powołany tam Fukuyama, 2017, s. 45).

Legitymizacja stanowi zatem podstawowy element związany z zaufaniem w zarządzaniu publicznym i tym samym wzajemną lojalnością rządzonych i władz organizacji państwowej. Świadomi obywatele (lub ich przedstawiciele) są w stanie podejmować racjonalne decyzje, stanowić prawo, a w jego ramach uczestniczyć w życiu społecznym. Postrzeganie organizacji państwowej jako republiki — dobra wspólnego obywateli — ma prowadzić do utożsamiania się z organizacją państwową i świadomego podporządkowania się władztwu publicznemu, a tym samym i dolegliwym obowiązkom, w tym ciężarom i świadczeniom publicznym.

Uzasadnianie opodatkowania

Stosunkowo niewiele tematów rodzi współcześnie tak liczne, negatywne odniesienia indywidualne i społeczne, jak podatki (Gomułowicz, 2011, s. 216 i n.). Pośród rozlicznych charakterystyk opodatkowania pojawiają się odniesienia do zalegalizowanej kradzieży lub po prostu zorganizowanej grabieży (Rothbard, 1998, s. 162). Z tego też powodu w lite-

raturze podkreśla się konieczność bardzo odpowiedzialnego korzystania z władztwa podatkowego przez sprawujących władzę (Kosikowski, 1992, s. 16 i n.). To elementy procesu prawotwórstwa podatkowego wydają się stanowić idealny probierz rzeczywistego stosunku rządzących do rządzonych, szczególnie że trudno jest podważać prawdziwość obserwacji, iż o stabilności władzy przesądza właśnie legitymacja i stałe źródło dochodów (Kornhauser, 2002, s. 820).

Stosunek podatnika do państwa i nakładanych przez nie obowiązków daninowych znajduje wyraz w konstruowaniu w naukach społecznych koncepcji mentalności i moralności podatkowej, które starają się identyfikować w zachowaniu podatników, jak i w działaniach rządzących, relację indywidualnego systemu wartości, jakim kieruje się podatnik, do świadczenia na rzecz publiczną (moralność podatkowa) i generalizować opis postaw, jakie prezentuje grupa społeczna, do której przynależy podatnik, do danin publicznych (mentalność podatkowa) (Pasternak-Malicka, 2013, s. 89 i n.). Z punktu widzenia rozważań zawartych w niniejszym opracowaniu należy jednak wskazać, iż jako całość zagadnienia te odnoszą się do opisu relacji bądź nastawienia, jakie prezentuje podatnik, i w tym zakresie stanowią wyzwanie dla skuteczności działań władczych lub opis skuteczności w uzasadnianiu opodatkowania. Wypada tutaj również przywołać obserwacje oparte na założeniu dążenia do maksymalizacji użyteczności indywidualnej (bazującej na analizie rynku kapitałowego), iż okoliczność, że system podatkowy w ogóle przynosi dochody, może stanowić konsekwencję niedoskonałości rynku lub braku przebiegłości podatnika (Stiglitz, 1986, s. 33).

Najbardziej oczywisty sposób uzasadnienia opodatkowania jest związany z utożsamieniem go z władczym działaniem organizacji państwowej, która zabezpiecza sobie dochody przeznaczone na finansowanie działalności. Na najniższym, siłowym, poziomie uzasadnienia podatek będzie zatem stanowił świadczenie przymusowe, do której to cechy odwołują się wszelkie negatywne konotacje związane z terminologią podatkową i okołopodatkową. Podatek będzie więc okupem za święty spokój, który — odwołując się do elementów inercyjnych — każdy poddany władzy publicznej powinien być skłonny uścić (Wilk, 2009, s. 229). Przymus stanowi niewątpliwie element konieczny konstrukcji podatkowych, ponieważ zapewnia wywiązywanie się z obowiązku podatkowego, jakkolwiek niezależnie od jego istnienia i dolegliwości należy się spodziewać, iż część podatników będzie dążyć do ominięcia obowiązku podatkowego (Slemrod, 2007, s. 25). Chociaż zatem konieczny, element siłowy nie jest jednak warunkiem wystarczającym do zapewnienia wywiązywania się przez podatników ze świadczeń. Ludzie są skłonni płacić podatki właściwie wyłącznie wtedy, kiedy wierzą, że tak podatki, jak i rządy są legitymowane (Kornhauser, 2002, s. 823).

Republikańska forma rządów nie powinna być niewątpliwie utożsamiana wyłącznie z demokracją jako sposobem podejmowania decyzji — dla uzyskania efektu legitymacyjnego obok oparcia na silnej reprezentacji demokratycznej, wymaga od strony aksjologicznej, jak już wspomniano, poważnego traktowania świadomych politycznie obywateli

w ramach relacji obywatel–władza (Wesołowski, 2011, s. 556). Tu bezpośrednie zastosowanie znajduje hasło poprzedzające wojnę o niepodległość, jaka wybuchła w koloniach brytyjskich Ameryki Północnej: *no taxation without representation*, czy też sformułowane wcześniej w ramach polskiej demokracji szlacheckiej *nihil novi sine comune consensu*. Takie ujęcie powiązania legitymowanego demokratycznie rządu reprezentatywnego i opodatkowania znajduje liczne uzasadnienia w literaturze przedmiotu (Herb, 2003, s. 3). Nierzadko zresztą prowadzi to w naukach społecznych do prostego utożsamiania rozwoju demokracji ze sporem o podatki, ujawniając nieco dyskusyjną zależność, zgodnie z którą „im mniejsze są podatki, tym mniej przyczyn, dla których obywatele domagają się reprezentacji” (Huntington, 1995, s. 74).

Dążenie do zaangażowania obywateli w świadome uczestnictwo w sprawowaniu władzy, jak również zachęcenie ich, aby w sposób świadomy starali się dążyć do zgodnego z prawem świadczenia na rzecz związków publicznych, w ramach tzw. *compliance*, nakazuje władzom budować z obywatelami relację lojalnościową na wzajemności zaufania. Implikuje to konieczność lojalnego działania ze strony władz podatkowych. Działanie takie uzasadnia również przyjęcie i uzasadnienie przejrzystych kryteriów, zgodnie z którymi będzie rozłożony ciężar podatku, i grup społecznych, na które zostanie on nałożony, wypracowanie dopasowanych do założonych celów konstrukcji podatkowych, a także zasadność wprowadzenia konkretnej wielkości obciążeń podatkowych. Prowadzi więc do uznania przez reprezentację społeczną i samo społeczeństwo zasadności dokonywania konkretnych pobrań podatkowych przez państwo przeznaczające je na również akceptowane społecznie wydatki publiczne. Instytucja ta może zatem w szerokim zakresie determinować utożsamianie się podatnika z państwem i władzą publiczną (Niesiołowska, 2009, s. 129–130; podobnie: Kornhauser, 2002, s. 925).

Warto podkreślić, iż legitymacja, jakkolwiek opierana na poczuciu sprawiedliwości i korespondująca z nim, nie może i nie powinna być utożsamiana z oceną charakteru systemu podatkowego (Grądzki, 2004, s. 117). Są to zagadnienia zgoła odmienne — terminologia używana do opisu charakteru systemu podatkowego, tj. kwestia jego sprawiedliwości (maksymalizacji użyteczności beneficjentów transferu) bądź efektywności (maksymalizacji użyteczności producentów dobrobytu) (Grądzki, 2004, s. 35 i n.) sprowadza się zatem do scharakteryzowania systemu podatkowego albo jako ukierunkowanego na zmodyfikowanie alokacji dobrobytu powstałej w wyniku działania mechanizmu rynkowego i poprawę czyjejsi sytuacji zgodnie z jakąś doktryną sprawiedliwościową, albo też na powiązanie wielkości świadczeń z zakresem korzystania z usług publicznych. Może to zbliżyć tzw. efektywny system podatkowy do prostych mechanizmów zryczałtowanych opłat za usługi publiczne. We wszystkich takich sytuacjach będzie powstawało pytanie, czy w ustroju demokratycznym możliwe jest wprowadzanie rozwiązań najkorzystniejszych z punktu widzenia maksymalizacji efektywności producentów dobrobytu, czy też w imię wartości wspólnych skazani jesteśmy na rozwiązania mocno

odbiegające od tego typu postulatów. Jednocześnie zagadnieniem otwartym pozostaje, również przy względnie prosto zdefiniowanej terminologii, wymiennosc sprawiedliwości i efektywności. Jak się wydaje, nie muszą one mieć charakteru przeciwstawnego z definicji, jakkolwiek w praktyce rzeczywiście sygnalizowana w literaturze sprzeczność w państwach realizujących zasadę społecznej gospodarki rynkowej ma charakter rozpowszechniony z uwagi na dążenie władz do korygowania mechanizmu rynkowego. Odwoływanie się do wartości społecznych, a więc elementów sprawiedliwościowych, ma stanowić w tych ujęciach legitymację przyjmowania konkretnych rozwiązań podatkowych z zamiarem realizacji celów z zakresu polityki społecznej lub gospodarczej.

Poprzez uzasadnianie elementów konstrukcyjnych używa się legitymację możliwą do odnoszenia tak do konkretnych podatków, jak i do systemu podatkowego jako całości. Pierwszym i najważniejszym jej elementem będzie zatem uzasadnienie materialne opodatkowania, czyli osadzenie poszczególnych podatków i całego systemu podatkowego w społecznym systemie wartości. Z punktu widzenia ogólnego charakteru podatków (braku powiązania konkretnej daniny z celem wydatkowym) rodzi to zasadniczo wyzwanie dla całego systemu finansów publicznych. Drugim wyzwaniem będzie sposób przyjmowania konkretnych rozwiązań podatkowych oparty na możliwie najszerszym udziale czynnika społecznego. Ciało przedstawicielskie przyjmuje i legitymuje obciążenie podatkowe w procesie stanowienia prawa. Uzasadnienie opodatkowania stanowi zatem fakt, iż to reprezentacja społeczna decyduje o przyjęciu określonych ciężarów nakładanych na obywateli. Trzeci element legitymacji będzie stanowiła konkretna procedura przyjmowania rozwiązań prawnych sygnalizowanych i uzasadnianych społecznie w toku ich przyjmowania. Jakkolwiek ściśle powiązane, mogą one występować w konkretnych sytuacjach, w różnym stopniu wpływając na sposób postrzegania konkretnych rozwiązań. Niezależnie w naukach społecznych podkreśla się również wymiar tzw. sprawiedliwości proceduralnej, która dotyczy odbioru społecznego stosowania prawa podatkowego (Niesiobędzka, 2014b, s. 108).

Dyrektywy dotyczące zasad tworzenia i wprowadzania podatków, a także rozkładu obciążeń i ewentualnie celu, dla jakiego wprowadzane są rozwiązania podatkowe, znajdują swoje odzwierciedlenie w katalogach zasad podatkowych. Jakkolwiek katalogi te, podobnie jak i same postulaty (zasady) podatkowe, mają różny zakres, treść i adresatów, doniosłość wszystkich sprowadza się do zabezpieczenia lojalności w relacjach władza–podatnik. Niezależnie od tego włączanie społeczeństwa w mechanizmy tworzenia opodatkowania daje jednocześnie sprawującym władzę możliwość utrwalenia porządku konstytucyjnego, jak również — o ile nie wydłużenia konkretnego okresu sprawowania władzy — to zwiększania szans na powrót do władzy w ramach kolejnego cyklu politycznego. Poprawia to poczucie stabilności społecznej i bezpieczeństwa obywateli wobec władzy. Jako takie ma charakter propaństwowy, zwiększając kapitał społeczny, a w efekcie obniżając koszty transakcyjne związane z zarządzaniem publicznym⁶.

Brak legitymacji — niesprawiedliwość opodatkowania i opór podatkowy

Już zatem brak podstawowych elementów związanych z legitymacją opodatkowania znakomicie zwiększa koszty funkcjonowania podatku w społeczeństwie. Z jednej strony może być odczytywany jako swoiste przyzwolenie na nadużycia podatkowe, z drugiej zaś rodzi konieczność zwiększania kontroli przestrzegania prawa podatkowego. Obie te sytuacje skutkują radykalnym zwiększeniem kosztów transakcyjnych stanowiących jednocześnie koszty systemu podatkowego, wynikających z konieczności podejmowania przez władze działań zapobiegających nadużyciom, a także z konieczności zmierzania się ze spadającymi wpływami.

Opór podatkowy stanowi zatem formę reakcji społecznej związanej z brakiem legitymacji opodatkowania, w konsekwencji może również stanowić wyraz zakwestionowania legitymacji władzy, prowadząc do zanegowania podległości jej dyrektywom. Opór podatkowy w swoim funkcjonalnym rozumieniu będzie więc obejmował zarówno legalne i nielegalne działania ukierunkowane na obniżenie podatków, jak i samo negatywne nastawienie do podatków (Van de Braak, 1983, s. 109). Postawa ta, podobnie jak działania z nią związane, jest niezgodna z założeniami czynionymi przez władze, niezależnie od tego, czy kanalizują się w działaniach niezgodnych z prawem, działaniach z prawem zgodnych, lecz niepożądanych społecznie (np. inżynieria podatkowa), czy w zachowaniach pasywnych — wycofaniu. W literaturze wskazuje się, iż współcześnie większość państw na świecie musi w jakimś aspekcie swojej działalności mierzyć się z oporem podatkowym (Delalande, Huert, 2013 r., s. 303).

Opór podatkowy postrzegany z punktu widzenia indywidualnego podatnika w swoim aspekcie ekonomicznym będzie stanowił element wartościowania — odniesienia kosztów pozostawania w zgodzie z prawem do korzyści, jakie może przynieść brak tej zgodności, w relacji do wielkości sankcji i prawdopodobieństwa wykrycia. Nadużycia podatkowe należą w tym zakresie do tych aspektów działalności przestępczej, do której stosunkowo najlepiej pozwalają się zastosować elementy ekonomicznej analizy przestępczości, w ramach których naruszenie jest traktowane jako swoista gra z możliwą do wyliczenia wartością oczekiwaną⁷. Podnoszenie kosztów związanych z uleganiem przez podatników skłonności do nadużyć, które możemy obserwować również w prawie polskim w postaci tzw. dodatkowego zobowiązania podatkowego⁸, obok poprawy kontroli i dochodzenia dochodów uszczuplonych stanowi podstawowy mechanizm zapobiegawczy, mający na celu ucieczkę od dotychczasowego rozwiązania identyfikowanego jako neutralne w przypadku braku swoistego domiaru⁹.

Z punktu widzenia praktycznego retoryka antypodatkowa może zatem prowadzić do osłabienia dążenia do zgodności z przepisami prawa podatkowego, a w konsekwencji obniżenie wpływów podatkowych będzie skutkowało osłabieniem instytucji państwa, narażając ją na upadek (Kornhauser, 2002, s. 823). Jednocześnie jednak opór podatkowy może być odnoszony do poszczególnych instytucji fiskalnych, niekoniecznie zaś stanowić kompleksowe odrzucenie państwa i jego systemu wartości. Może również być postrzegany jako

element negocjowania, ponieważ pozwala na podjęcie próby wysłuchania podatników przez państwo (Delalande, Huert, 2013, s. 302). Celem jest zatem nie tyle zniesienie państwa czy podatków, a istotne wpłynięcie na sposób ich rozkładu w kierunku identyfikowanym jako sprawiedliwy.

Skrajne przypadki braku legitymizacji mogą przeradzać się z oporu podatkowego w rewolty, które nie stanowią rzadkości w dziejach opodatkowania (Burg, 2004). Zjawiska takie dokumentują klęskę publicznego systemu wartości w państwie. Oznaczają, iż w sferze związanej z opodatkowaniem podatnicy wypowiadają posłuszeństwo władzom i decydują się na siłową konfrontację z aparatem publicznym. Zjawiska takie zawsze prowadzą do utraty kapitału społecznego, kończąc się jakąś formą kryzysu politycznego. Jednocześnie nie mają one niestety charakteru wyłącznie historycznego. Podobne elementy zachowań są odnotowywane również współcześnie, kiedy pojawia się nieproporcjonalnie silne działanie władz publicznych, a także przy elementach biernego oporu podatkowego (Grace, 1990, s. 99 i n.).

Wnioski

Legitymizowana demokratycznie władza ma bardzo duże możliwości generowania dochodów podatkowych, które mogą przekraczać 50% PKB. Rozwój współczesnych instytucji systemu podatkowego postępował zresztą w relacji do oporu podatkowego. W literaturze podkreśla się, iż dążenie do zwiększenia wpływów podatkowych było główną przyczyną demokratyzacji władzy w monarchiach europejskich (Ross, 2004). Legitymacja władzy stanowi istotny element zmniejszający koszty transakcyjne, pozwalający zatem wyżej opodatkowywać i jednocześnie ponosić niższe ciężary związane z wymuszeniem poddania się władztwu publicznemu (Levi, 1989, s. 179–180). Przymus podatkowy powinien więc być wzmacniany wartościami łączącymi społeczeństwo. W efekcie to na wartościach społecznych i lojalności wobec podatników powinny się skupiać współczesne władze państwowe.

Obecnie prowadzone badania nie wskazują, iż postęp demokratyzacji ma jednoznaczny, pozytywny wpływ na dochody podatkowe. Przeciwnie, z prowadzonych badań można wysnuć wniosek, iż postępująca demokratyzacja i wzrost uczestnictwa w wyborach tylko w niewielkim stopniu prowadzi do wzrostu wpływów podatkowych ogółem. Skutkują jedynie niewielkim wzrostem wpływów podatkowych z regresywnych podatków obciążających konsumpcję, co zwykle bywa skorelowane z odchodzeniem od regresywnych podatków od handlu. Demokratyzacja i wzrost uczestnictwa w wyborach nie skutkują natomiast wzrostem dochodów z progresywnego opodatkowania dochodów i opodatkowania dochodów z kapitału (Timmons, 2010, s. 203–206).

Współczesne mechanizmy sprawowania władzy powinny zatem zakładać współudział w kształtowaniu społeczeństwa obywatelskiego. Elementem koniecznym dla jego kształtowania jest informacja i edukacja społeczna dopasowana charakterem i treścią przekazu do właściwej grupy docelowej (Niesiobędzka, 2014a, s. 452). Jednocześnie na czele celów,

jakie muszą być realizowane przez system podatkowy, staje sprawiedliwość postrzegana tak jako czynnik zabezpieczający równość podmiotową i przedmiotową, jak również równomiernie rozłożone obciążenie podatkowe (Szołno-Koguc, 2006, s. 171). Realizacja społecznego poczucia sprawiedliwości jest warunkiem aprobaty dla systemu podatkowego.

W coraz silniej podzielonym społeczeństwie polskim słabnie zainteresowanie dyskursem podatkowym. W szczególności ginie kompleksowe spojrzenie na zagadnienie podatków i celów wydatkowych. Próby analiz społecznych zostają zaniechane na rzecz wartościowania opartego na interesie własnym indywidualnych czy grupowym, nie zaś ogólnospołecznym. Kwestie zwiększenia opodatkowania są odnoszone do obietnic świadczeń, a odnoszenie się do rozkładu obciążeń, czyli dolegliwości opiera się na schemacie NIMBY¹⁰. Prowadzone badania wskazują, iż w polskim społeczeństwie rośnie jednocześnie przyzwolenie na nadużycia podatkowe, a osoby ich dokonujące są generalnie postrzegane pozytywnie (Pasternak-Malicka, 2015, s. 139–141). Nasza współczesność to okres nieznanego wcześniejszym epokom rozpowszechnienia oporu podatkowego we wszystkich klasach i grupach społecznych i przesunięcie poczucia wspólnoty z państwa (formalnie nadal dobra wspólnego) i jego urzędników na osoby podejmujące opór podatkowy (Delalande, Huert, 2013, s. 302, 305). Dochodzi do dość absurdalnych sytuacji, kiedy to osoby podejmujące opór podatkowy uznają się za upoważnione do ataków fizycznych na administrację skarbową, domagając się równocześnie ochrony ze strony służb publicznych (Spire, 2013, s. 444–460).

Jednocześnie jednak wydaje się, iż nadzieję dla polskiego społeczeństwa stanowi otwartość obywateli na dialog. We współcześnie prowadzonych badaniach stwierdza się znacznie większą skuteczność argumentacji etycznej/moralnej w zwiększaniu poziomu dyscypliny podatkowej niż argumentacji opartej na przymusie (która z bliżej nieznanych przyczyn została określona w badaniu jako argumentacja ekonomiczna) (Niesiobędzka, 2014a, s. 451). Niestety również podstawowym mechanizmem oddziaływania naszych władz podatkowych pozostaje represja w postaci częstych kontroli i rosnącej restrykcyjności rozwiązań w zakresie kar, co prowadzi do narastania oporu podatkowego (Socha, 2013, s. 39). Dzieje się tak z licznymi przerwami na akcje promocyjne mające uświadamiać podatnikom znaczenie płacenia podatków. Równocześnie władze publiczne starają się unikać otwartego dialogu z podatnikami. Rozwiązania podatkowe bywają ukrywane, zmiany wprowadzane *ad hoc*, bez dyskusji czy należytych analiz.

W efekcie wydaje się, iż postulowanie traktowania obywateli Rzeczypospolitej jako świadomych adresatów polityki podatkowej wydaje się być nie tylko truizmem, ale i istotnym anachronizmem. Warto przypomnieć, iż zasadniczo każda rewolucja posiada własny system haseł podatkowych (Kosikowski, 1992, s. 17). W praktyce funkcjonowania zarządzania publicznego władztwo podatkowe pozwala się przyglądać, interesującej z punktu widzenia racjonalności władzy, grze ukierunkowanej na budowanie lub niekiedy wyłącznie minimalizację utraty zaufania obywateli do państwa przy jednoczesnym dążeniu do osiągania celów fiskalnych, za ich pomocą zaś — politycznych.

Przypisy/Notes

¹ Jako zainicjowana oporem i w konsekwencji buntem podatkowym bywa niejednokrotnie identyfikowana północnoamerykańska wojna o niepodległość. Patrz m.in. Deklaracja Niepodległości Stanów Zjednoczonych z 4.07.1776 r.: „sprawiedliwa władza wywodzi się ze zgody rządzonych. (...) i w kontekście zarzutów bezprawia — tyranii, stawianych Królowi Anglii (...) nakładanie podatków bez naszej zgody (...)”. Szeroko traktując opór podatkowy jako czynnik sprawczy procesów rozwojowych społeczeństwa i instytucji USA — zob. Adams, 1998.

² Patrz punkt 12 postanowień *Magna Charta Libertatum* z 1215 r. W prawie polskim będą to odpowiednio: w sposób dorozumiany statut lutomyski Wacława II z 1291 r. (nienakładanie nowych podatków na szlachtę małopolską), podobnie przywilej koszycki Ludwika Węgierskiego (ujednolicenie daniny królewskiej wobec Królestwa Polskiego) czy już *expressis verbis* przywilej cerkwicki Kazimierza Jagiellończyka, którego postanowienia przejęły statuty nieszawskie z 1454 r. Teksty źródłowe z pominięciem tekstu statutu lutomyskiego — zob. Bandtkie, 1807.

³ Rok 1776 był tutaj szczególną datą przełomu. Jednocześnie pojawiły się opracowania szczegółowe o charakterze moralno-filozoficznym, traktowane wspólnie jako początek nauk ekonomicznych, a także dokumenty o charakterze politycznym podnoszące to samo zagadnienie, patrz: Smith, 1776 (zob. też Smith, 2015, księga V., rozdział 2, część II. O podatkach), zaś jako dokument polityczny przywoływana już *Deklaracja Niepodległości Stanów Zjednoczonych* z 4.07.1776 r.

⁴ Art. 2 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997 r. (Dz.U. nr 78, poz. 483 ze zm.).

⁵ Art. 2 Traktat o Unii Europejskiej (wersja skonsolidowana) OJ C 326, 26.10.2012, p. 13–390.

⁶ O kompleksowym charakterze kategorii kosztów systemu podatkowego — Mak, Zalesko, 2018.

⁷ Najprostsze modele służące do zobrazowania spodziewanej użyteczności indywidualnej z przestępstwa zakładają zasadność przyjmowania ujęcia wartości oczekiwanej z gry, jaką stanowi czyn zakazany, i określania jej jako sumy potencjalnych wyników gry w ujęciu pieniężnym, korygowanych o prawdopodobieństwo ich wystąpienia. Szerzej: Eide i in., 2006, s. 4.

⁸ Rozdział 6a Ordynacji podatkowej, dodany ustawą z 23.10.2018 r. o zmianie ustawy o podatku dochodowym od osób fizycznych, ustawy o podatku dochodowym od osób prawnych, ustawy — Ordynacja podatkowa oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2018 r., poz. 2193 ze zm.) wszedł w życie 1.01.2019 r.

⁹ Rozwiązanie to, zresztą analogicznie do części odsetek skarbowych, zasadniczo ma charakter sankcji o charakterze ekonomicznym.

¹⁰ Akronim z anglojęzycznego stwierdzenia *Not in my back yard*.

Bibliografia/References

- Adams, Ch., (1998). *Those dirty rotten taxes: the tax revolts that built America*. New York: Simon&Schuster.
- Bandtkie, J. W. (red.) (1807). *Jus polonicum, codicibus veteribus manuscriptis et editionibus quibusque collatis*. Warszawa.
- Buchanan, J. M. (1997). *Finanse publiczne w warunkach demokracji*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN.
- Burg, D. F. (2004). *A world history of tax rebellions. An encyclopedia of tax rebels, revolts, and riots from antiquity to the present*. Routledge.
- Cheibub, J. A. (1998). Political regimes and the extractive capacity of governments. Taxation in democracies and dictatorships. *World Politics*, 50(3), 349–376. <https://doi.org/10.1017/S0043887100012843>
- Cliteur, P., Afshin, E. (2019). *A New Introduction to Jurisprudence*. Routledge.
- Crowe, M. T., (1944). The moral obligation of paying just taxes. The Catholic University of America. *Studies in Sacred Theology*, 84.
- Delalande, N., Huert, R. (2013). Tax resistance: A global history? *Journal of Policy History*, 25(3), <https://doi.org/10.1017/S0898030613000122>.
- Drabik, L., Kubiak-Sokół, A., Sobol, E., (2007). *Słownik Języka Polskiego PWN*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Eide, E., Rubin, P. H., Shepherd, J. M. (2006). Economics of crime. *Foundations and Trends in Microeconomics*, 2(3). <https://doi.org/10.1561/07000000014>
- Fukuyama, F. (2017). *Koniec historii i ostatni człowiek*. Kraków: Znak.
- Gomułowicz, A., Małecki, J. (2011). *Podatki i prawo podatkowe*. Warszawa: LexisNexis.
- Gould, A. C., Baker, P. J. (2002). Democracy and taxation. *Annual Review of Political Science*, 5, <https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.5.100201.101909>
- Grace, A. (1990). The tax resistance at Bayt Sahur. *Journal of Palestine Studies*, 19(2), <https://doi.org/10.2307/2537416>
- Grądzalski, F. (2004). *Wstęp do teorii opodatkowania*. Warszawa: Szkoła Główna Handlowa w Warszawie.
- Herb, M. (2003). Taxation and representation. *Studies in Comparative and International Development*, 38(3), 3–31. <https://doi.org/10.1007/BF02686197>
- Huntington, S. P. (1995). *Trzecia fala demokratyzacji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kornhauser, M. E. (2002). Legitimacy and the right of revolution: the role of tax protests and anti-tax rhetoric in America. *Buffalo Law Review*, 50(3).
- Kosikowski, C., (1992). System podatkowy. Zagadnienia teoretycznoprawne. *Acta Universitatis Lodzensis, Folia Iuridica*, (54).
- Król, P. (2018). *Obowiązek podatkowy jako powinność moralna w świetle katolickiej nauki społecznej*. Kraków: Talent. Duszpasterstwo Przedsiębiorców i Pracodawców.
- Levi, M. (1989). *Of Rule and Revenue*. Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press.
- Machiavelli, N. (1994). *Księżę*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Mak, M., Zalesko, M. (2018). Funkcjonowanie systemu podatkowego w świetle teorii kosztów transakcyjnych. *Studia Ekonomiczne. Zeszyty naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, (358).
- McGee, R. W. (2004). *The philosophy of taxation and public finance*. Kluwer Academic Publishers.
- Niesiobędzka, M. (2009). Relacje podatnik–państwo jako predyktory moralności podatkowej. *Psychologia Społeczna*, 4(3/11).
- Niesiobędzka, M. (2014a). Jak wzmocnić dyscyplinę podatkową? Wpływ charakteru komunikatu perswazyjnego i moralności podatkowej na zachowanie podatników. *Psychologia Społeczna*, 9(4/31).
- Niesiobędzka, M. (2014b). Sprawiedliwość proceduralna podatków. *Optimum Studia Ekonomiczne*, (4/70).
- Oniszczyk, J. (2018). Prawa człowieka a ustawowe bezprawie. Opór jednostki — kryterium krzywdy. W: R. Balicki, M. Jabłoński (red.), *Dookoła Wojtek... Księga pamiątkowa poświęcona Doktorowi Arturowi Wojciechowi Preisnerowi*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Pasternak-Malicka, M. (2013). Mentalność i moralność podatkowa a reakcje gospodarstw domowych na obowiązek podatkowy. *Modern Management Review*, XVIII (1/20).
- Pasternak-Malicka, M. (2015). Nieetyczne postawy podatników jako zagrożenie bezpieczeństwa fiskalnego państwa. *Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego. Studia i Prace. Szkoła Główna Handlowa*, (3), t. 4 Finanse publiczne i ubezpieczenia.
- Payrow, S., Omid, A. (2003). *Democracy, power and legitimacy: the critical theory of Jürgen Habermas*. University of Toronto Press.

- Petrażycki, L. (1925). *O ideale społecznym i odrodzeniu prawa naturalnego, z dodatkiem O gospodarstwie i prawie i o istocie i przesłankach ekonomii politycznej*. Warszawa.
- Redelbach, A., Wronkowska, S., Ziemiński, Z. (1994). *Zarys teorii państwa i prawa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Ross, M. L. (2004). Does taxation lead to representation? *British Journal of Political Science*, 34(2).
- Rothbard, M. N. (1998). *The ethics of liberty*. New York University.
- Schmitt, C. (2004). *Legality and legitimacy*. Duke University Press.
- Slemrod, J. (2007). Cheating ourselves: The economics of tax evasion. *Journal of Economic Perspectives*, 21(1).
- Smith, A. (1776). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, t. I. i II., London: W. Strahan and T. Cadell.
- Smith, A. (2015). *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, t. 2., Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Socha, R. (2013). Fiskusie nie strasz (o psychologii płacenia podatków) — wywiad z dr Małgorzatą Niesiołdą. *Polityka*, (5/2893), 29.01.2013. <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/rynek/1534999,1,o-psychologii-placenia-podatkow.read> (30.11.20121).
- Spire, A. (2013). The spread of tax resistance: The antitax movement in France in the 1970s. *Journal of Policy History*, 25(3), 444–460. <https://doi.org/10.1017/S0898030613000195>
- Spooner, L. (1886). *A letter to Grover Cleveland, on his false inaugural address, the usurpations and crimes of lawmakers and judges, and the consequent poverty, ignorance, and servitude of the people*. Boston.
- Steber, M. (2008). Legitimität und politische Partizipation. Zur Frage der Vereinbarkeit von Volkssouveränität und Kapitalismus im 21. Jahrhundert. W: M. Biegi, J. Förster, H. R. Otten, T. Philipp (red.), *Demokratie, Recht und Legitimität im 21. Jahrhundert. VS Verlag für Sozialwissenschaften*.
- Stiglitz, J. E. (1986). *The general theory of tax avoidance*. NBER Working Paper Series, Working Paper No. 1868. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research <https://doi.org/10.3386/w1868>
- Szofno-Koguc, J. (2006). Dylematy sprawiedliwości podatkowej — równość i powszechność opodatkowania a przywileje podatkowe. *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, (294).
- Timmons, J. F. (2010). Taxation and representation in recent history. *The Journal of Politics*, 72(1). <https://doi.org/10.1017/S0022381609990569>
- Van de Braak, H. (1983). Taxation and tax resistance. *Journal of Economic Psychology*, 3. [https://doi.org/10.1016/0167-4870\(83\)90067-3](https://doi.org/10.1016/0167-4870(83)90067-3)
- Wesołowski, W. (2011). Legitymizacja jako potoczna filozofia władzy. *Studia Socjologiczne* (1/200).
- Wilk, L. (2009). Czynniki kryminogenne przestępczości podatkowej. *Archiwum Kryminologii*, XXIX–XXX, 2007–2008.
- Winczorek, P. (2011). *Nauka o państwie*. Warszawa: Liber.

Dr hab. Aleksander Werner, prof. SGH

Katedra Prawa Administracyjnego i Finansowego Przedsiębiorstw, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie.

Dr hab. Aleksander Werner, prof. SGH

Department of Administrative and Financial Corporate Law, Warsaw School of Economics.

Dr Jarosław Wierzbicki

Katedra Prawa Administracyjnego i Finansowego Przedsiębiorstw, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie.

Dr Jarosław Wierzbicki

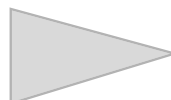
Department of Administrative and Financial Corporate Law, Warsaw School of Economics.

Klub książki PWE

Z myślą o swoich Czytelnikach Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne stworzyło **Klub książki PWE**. W ramach członkostwa w Klubie proponujemy następujące udogodnienia i korzyści:

- ✓ szybkie zakupy;
- ✓ zakupy z rabatem;
- ✓ informacje o nowościach, promocjach, konkursach.

Po więcej informacji zapraszamy na stronę PWE:

www.pwe.com.pl